

Сергій Троян



“СУЧАСНА РЕКОНСТРУКЦІЯ ПАМ’ЯТІ”: УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКІ ВІДНОСИНИ У ФОРМАТІ ІСТОРИЧНОЇ ПОЛІТИКИ

Наукова розвідка присвячена компаративному аналізу дискурсу сучасних політик пам’яті в Україні та Республіці Польща.

Ключові слова: колективна пам’ять, історична політика, ідентичність, історичний дискурс, Україна, Республіка Польща.

Кардинальні і сутнісні зміни, які започаткував процес демократизації, а потім і розпаду Радянського Союзу та системи соціалізму з рубежу 80–90-х років ХХ століття, охопили практично всі сфери життя як в конкретних державах і суспільствах, так і в Європі загалом. Визначальними напрямками їх поступального розвитку стали політична демократизація, ідеологічний плюралізм, економічна лібералізація і ринкові перетворення, європейська і євроатлантична інтеграція, культурно-цивілізаційне взаємопроникнення. Все це з необхідністю вимагало врегулювання численних не тільки економічних і політичних суперечностей і колізій у відносинах між тими чи іншими європейськими державами, але й пошуку і досягнення порозуміння в царині культурно-цивілізаційного духовного життя. Ця сфера, у свою чергу, надзвичайно тісно пов’язана з історичним минулим держав і народів, його тлумаченням і використанням в інтересах сучасних і майбутніх поколінь.

Важливо і показово, що саме Україна і Республіка Польща в нових історичних реаліях кінця ХХ і початку ХХІ ст. продемонстрували чи не перший приклад віднайдення спільної платформи для компромісу в такій вразливій галузі, якою виступає складне і суперечливе спільне історичне минуле, наповнене як конфліктами, протистояннями, сутичками і навіть війнами, так і компромісами, співпрацею, порозумінням. Мова йде про спільну Заяву про порозуміння Президентів України (Леонід Кучма) і Республіки Польща (Александр Квашневський), яка фактично була прийнята на основі формули “вибачаємо і просимо вибачення”. Поряд із українсько-польським міждержавним Договором про добросусідські відносини та партнерство від 18 травня 1992 р. вона фактично вперше в історії відкрила реальні перспективи для настання справжньої взаємовигідної “ нової ери ” у відносинах між двома державами і їх спільнотами.

Водночас, спільне минуле і його “важкі сторінки” не можна було раз і назавжди облишити і забути. Але із сфери “гарячої” політики воно переходило в царину наукових дискусій, громадських форумів і діяльності національних інституцій пам’яті. Тобто мова йде про ту сферу, яка окреслюється насамперед поняттям “історичної політики” або “політики пам’яті”.

Наукова розвідка побудована на основі компаративного аналізу дискурсу сучасних політик пам’яті в Україні та Республіці Польща. Оразу зауважимо, що під політикою пам’яті ми маємо на увазі процес творення або конструювання співзвучних настроям епохи і певних політичних і владних сил образів історичного минулого. Актуальність запропонованої теми зумовлена кількома обставинами як концептуально-теоретичного, так і чисто практичного плану.

Насамперед звернемо увагу на рішення Європарламенту (лютий 2010 р.) про доречність і можливість прийняття “дорожньої карти” побудови взаємовідносин ЄС – Україна на найближчу перспективу. Разом з тим тоді ж законодавча загальноєвропейська інституція висловила занепокоєння Указом Президента України В.Юшенка про присвоєння звання Героя України лідеру ОУН Степану Бандері [1]. Практично одночасно було прийняте ще одне вагоме в сенсі нашого дослідження рішення. Мова йде про постанову Міжнародного об’єднання грантодавців про виділення 1 млн євро на реалізацію впродовж трьох років наукового дослідницького проекту “Війни пам’яті”. Очолити його запросили відомого західного ученого Олександра Еткінда. Йдеться про дослідження культурного ландшафту в контексті “війн пам’яті” між трьома державами – Росією, Україною и Польщею. Це показовий і навіть знаменний момент як для нашої держави, так і для тих, хто займається питаннями “колективної пам’яті”, “місць пам’яті”, “історичної” або “державної політики пам’яті” і т. п.

Одночасно необхідно відзначити важливість подібної наукової тематики не тільки для України, але і для Польщі. Можливо, у зв’язку з загостренням загальної проблематики пам’яті, особливо в ракурсі створення новітнього національного дискурсу історії України, вважається, що більше значення цей контекст має саме для Києва. Однак актуальність проблем “історичної пам’яті”, безумовно, не менш показова і для столиці на берегах Вісли. Про це свідчить той підвищений інтерес до питань історичної політики пам’яті, ідентичності, тих самих “війн пам’яті”, який проявляється в останні два десятиліття в Польщі практично на всіх можливих зрізах: державному, суспільному, інституційному, в тому числі на рівні загальноєвропейських інституцій. Дуже часто всі вони переплітаються у своєрідному форматі “мережєвих зв’язків”. Прикладом цього може служити, наприклад, діяльність Інституту національної пам’яті в Польщі (Instytut pamięci narodowej) або реакція керівника Європарламенту Єжи Бузека на вже згадуваний вище Указ про присвоєння звання Героя України Степану Бандері. До слова, у листі-відповіді тепер уже колишній глава України виступив з роз’ясненням своєї позиції [2]. Разом з с тим, попри загалом негативну реакцію в польському суспільстві на цю подію, маршалек сенату Республіки Польща Богдан Борусевич заявив, що нагородження лідера ОУН є внутрішньою справою України [3]. Усе це загалом може служити хорошою ілюстрацією до проекту Олександра Еткінда “Війни пам’яті” і додатковим свідченням актуальності пропонованої дослідницької проблеми і наукової розвідки.

У розрізі проблеми дослідження слід звернути увагу на кілька аспектів, які, на наш погляд, як об’єднують, так і роз’єднують українських і польських істориків у їх суперечках і дискусіях про історію взагалі й особливо “важкі сторінки” українсько-польських відносин від середини XVII ст. і до першої половини XX ст. Саме там знаходиться багато “больових точок”, точок дотику, які роз’єднують і неминуче об’єднують нас у пошуках спільних відповідей на складні та неоднозначні питання, що залишилися від історичного минулого обох країн і народів. Хочу погодитися з відомим істориком Робертом Трабою. Він вважає, що в цьому плані, в плані дискусій щодо політики пам’яті і конструювання колективної пам’яті на сьогодні ще не склалося єдиного європейського простору [4]. Мова йде, насамперед, про простір, у якому ми могли б вести діалог і знаходити спільні погоджені відповіді на питання.

Більше того, на нашу гадку, такого усталеного простору все ще немає і в діалозі українських і польських істориків. Поле цього діалогу доволі розмите і суперечливе, а ставлення учених і громадськості до багатьох питань історичного минулого так і не вдалося суттєво наблизити, не кажучи вже узгодити, не дивлячись на низку позитивних чинників. З поміж них, зокрема, підписання спільної Заяви про порозуміння в 1997 р. тодішніми президентами України та Польщі Л. Кучмою і А. Квашневським [5]. Окрім того, ось уже впродовж багатьох років проводяться спільні зустрічі та конференції українських і польських істориків, присвячені результатам вивчення й урокам “важких сторінок”. Їх підсумком стало видання численних збірників матеріалів – як наукових статей, так і

документів, – що проливають світло на багато аспектів історії українсько-польських відносин. Насамперед мова йде про те, що опубліковані, зокрема, матеріали дев'яти із тринадцяти, які вже відбулися, зустрічей і дискусій учених у рамках проекту “Україна – Польща: важкі питання”. Іншими словами, можна сказати, що “пам’ять надала історії нового імпульсу, оновила підходи до минулого і проникла у всі періоди та галузі дослідження” [6].

Доцільно навести слова відомого польського історика, члена Польської Академії Наук Єжи Гедліцького, який свого часу сказав, що фактично зараз у центрі суперечок істориків його країни знаходиться ідеологічне питання: яка цивілізація потрібна полякам? Це якщо мова йде всього лише про Польщу. Але якщо коректно перефразувати польського історика і поставити питання в контексті предмету нашого дослідження, то воно буде звучати так – яка історія і яка пам’ять потрібна полякам і українцям? “Включення” сюди й українських істориків з точки зору їх дискусій з польськими колегами під кутом “війн пам’яті” (тут цей термін вживається всього лише за аналогією з назвою керованого Олександром Еткіндом дослідницького проекту) або протистояння пам’ятей вимагає об’єднання зусиль для пошуку відповіді, яка б задовольнила обидві сторони. Про це потрібно говорити в світлі ситуації, яка існує на компаративному зрізі українського і польського дискурсів політики пам’яті в Україні та Польщі.

Слід відзначити, що надзвичайно актуальною проблемою політики пам’яті як в одній, так і в іншій країні залишається абсолютне переважання, образно кажучи “виключно позитивної колективної пам’яті” (термін наш – С. Т.). Ми маємо на увазі той факт, що в Києві та Варшаві однаково дуже охоче згадують хвилини слави і перемог, але вважають за доречне не думати про якісь неприємні або такі, що подають у невідповідній світлі відповідні сторони історичні події. Така типова глорифікація, тобто героїзація, звеличування історичного минулого, породжує багато міфотворчих або, якщо хочете, “доцільних” історичних ситуацій дискурсів, які стосуються тієї або іншої сторінки історії. Іншими словами, певно, вживаючи терміни багатьох дослідників (П. Нора, М. Хальбвакс, А. Киридон, Ю. Зерній, Р. Стобецький) – “конструювання політики пам’яті” і формування або “творення історичної політики пам’яті”, необхідно вести мову про їх залежність від характеру існуючої влади, від того, що ця влада хоче “сконструювати”, “створити”, які відповіді хоче отримати від істориків.

У цьому плані, що дуже важливо для компаративного аналізу сучасних дискурсів політики пам’яті, і для України, і для Польщі характерна так звана “нова історична політика”. Причому цей термін поляки вживають для свого періоду історичного розвитку 2005–2007 рр. з екстраполяцією і на наступні роки. Це практично повністю збігається з “помаранчевим” періодом 2005–2010 гг. в Україні і “творення” відповідної політики пам’яті [7]. Польський історик Александр Смоляр наводить таке пояснення цього феномену: “Боротьба за образ минулого як складова політичних змагань за владу і шлях розвитку країни відображає конфронтацію політиків, журналістів і істориків навколо інтерпретації змін, які відбулися в Польщі за останні двадцять років. Модне в Польщі поняття “історичної політики”, запозичене в німців, виражає, по суті, бажання свідомо впливати на колективну пам’ять і ідентичність за допомогою політичних важелів. На глибинному рівні колективна пам’ять визначає уміння говорити “ми”, відповідати на питання “Хто ми? Звідки прийшли? Куди йдемо?” [8].

Якщо додатково вникнути в суть “нової історичної політики”, то необхідно констатувати, що рівень патріотизму в Польщі, так само як і в Україні, був свого часу надто низьким. Історичні пам’ятні місця (“місця пам’яті”, згідно терміну французького історика П’єра Нора), які могли б стати фундаментом формування нової ідентичності чи національної спільності, або замовчувалися, або взагалі були невідомі. Таке “невігластво” і фактично відсутність національної колективної пам’яті – в першу чергу це стосувалося, звичайно, України – пов’язували з минулим, тобто радянським етапом історичного розвитку.

Уповні зрозуміло, що на цьому ґрунті розвивалося сильне, місцями навіть гіпертрофоване прагнення дати відповіді на багато складних питань, які стосуються

історичного минулого, в тому числі спільного для українського і польського народів. Більше того, можна говорити про бажання, як в Україні, так і в Польщі, відшукати направляючий вектор, який, з'єднавши минуле і сучасне, був би спрямований у майбутнє. Безумовно, важливе значення при цьому відводилося відповідному контексту “конструювання” політики пам'яті. Прикладом може служити створення такого вектору от Першої (припинила існування у результаті трьох поділів 1772, 1793 і 1795 рр.) до Четвертої або сучасної (з рубежу 80–90-х років ХХ століття) Речі Посполитої.

Україна, на відміну від Польщі, перебувала в набагато гірших стартових умовах. Вона в зв'язку з низкою особливостей історичного розвитку могла отримати незалежність або в результаті війни, або революції, або дуже вдалого збігу обставин. За нашим глибоким переконанням, саме останній фактор став вирішальним для утворення незалежної Української держави в 1991 р. в результаті розпаду Радянського Союзу. Хоча це зовсім не заперечує того очевидного факту, що багато видатних представників українського народу на різних етапах історії, в тому числі і під час агонії радянської державності доклали надзвичайно багато зусиль для виникнення і утвердження суверенної України.

При цьому на рівні компаративного аналізу очевидний свого роду розлом, який дуже важко подолати з точки зору політики пам'яті різних держав. Виникає навіть ефект “війн пам'яті”. Мова йде, передовсім, про різне тлумачення, скажімо в Україні та Польщі, тих або інших дій у певних історичних умовах, спрямованих на вирішення відповідних національних і державних цілей. Звідси і різне сприйняття, міфологізація і навіть демонізація багатьох історичних осіб. Одні з них боролися за українські (Симон Петлюра, Степан Бандера, Роман Шухевич, Августин Волошин), інші за польські (Юзеф Пілсудський, Роман Дмовський, Францішек Равіта-Гавронський) національні інтереси. Ми маємо різні оцінки одних і тих же дій, тобто різні наративи відповідних історичних подій. Одна оцінка – з точки зору національно-визвольної боротьби народу за свою незалежність, інша – з позицій захисту інтересів держави, в рамках якої ця боротьба ведеться. Серед таких подій, наприклад, українсько-польська війна 1918–1919 рр., політика пацифікації, вбивство українськими націоналістами польського міністра внутрішніх справ Б.Перацького, “волинська різня”, депортації 1944–1946 рр. та інші. Знайти тут точки дотику, а тем паче взаєморозуміння, вкрай складно і часто поки що просто неможливо. Необхідно робити маленькі кроки назустріч один одному, які тільки в перспективі, що зараз може і не дуже проглядається, приведуть хоча б до часткового зближення української і польської точок зору на державному і суспільному рівнях щодо розуміння історичних подій-подразників [9].

Тут ми неминуче підійшли до ще однієї важливої складової у сфері порівняльного аналізу конструювання різних наративів у контексті політик пам'яті в Україні і Польщі – діяльності національних Інститутів пам'яті. Ця інституційна складова відрізняє сучасні політики пам'яті в обох державах. На формальному рівні відмінність стосується часу створення інституцій: Інститут національної пам'яті в Польщі був створений 18 грудня 1998 р. і лише через сім з половиною років подібний заклад – Український інститут національної пам'яті – з'явився в Україні. Інша відмінність у тому, що польський Інститут національної пам'яті відразу організувався як заклад архівно-науково-дослідницького типу. Український був створений у якості структури виконавчої влади. Зміни структурно-керівного характеру після президентських виборів 2010 р. в Україні призвели до появи поки що не реалізованих планів зниження статусу Українського інституту національної пам'яті в заклад архівного типу. Ще одна відмінність принципового характеру – Українському інституту національної пам'яті ніколи не ставилося завдання проведення люстрацій (зауважимо, що їх ніколи й не було в Україні), що характерно для діяльності його польського аналога. Власне кажучи, Інститут національної пам'яті в Польщі і був створений на основі раніше існуючої люстраційної Комісії.

З точки зору діяльності, як інституційних складових, так і окремих істориків чи їх професійних співтовариств, у сфері політики пам'яті і “конструювання” колективної пам'яті ми відзначаємо дуже суттєві відмінності контекстуального (змістовного) характеру. Зокрема,

мова йде про постановку і тлумачення багатьох “важких питань” українсько-польського історичного минулого. Якщо “покинути” Україну і Польщу, то в дійсності треба визнати, що ми маємо справу з універсальним підходом. Практично неможливо знайти держави і народи, які проживають тривалий час поряд, коли б усі видатні історичні події і герої для одних так само сприймалися б іншими. Прикладів багато: той же Степан Бандера як подразник в українсько-російських відносинах [10] або воєначальник Олександр Суворов у російсько-польських. Звідси, першим кроком на шляху пошуку точок дотику, розуміння “іншого” в рамках парадигми “свій – чужий” завжди повинен бути принцип толерантності, уміння визнавати свої помилки і право інших допускати їх.

Надзвичайно велике значення має ще одна обставина. Не можна допустити, на що звернули увагу в своєму відомому “Зверненні з Блуа” 11 жовтня 2008 р. представники Товариства “Свобода для історії” (Liberté pour l’Histoire), зокрема, Кшиштоф Помян (Krzysztof Pomian) і Кароль Модзелевський (Karol Modzilewski), прямого втручання державної влади в справу істориків, диктату в плані, що і як робити в сфері політики пам’яті, кого “карати”, а кого “милувати”. Вони написали: “Історія не може стати невіддільною поточних подій, її не можна писати під диктат пам’ятей, що змагаються між собою. У вільній країні до компетенції політичної влади не належить визначення історичної правди або обмеження свободи істориків за допомогою каральних санкцій... Ми звертаємося до публічної влади, щоб донести до неї, що наскільки вона відповідальна за опіку над колективною пам’яттю, настільки ж вона не повинна встановлювати в правових категоріях історичних догм, які можуть суттєво обмежити інтелектуальну свободу істориків” [11].

Екстравагантний француз Жан Кокто одного разу небезпідставно відзначив: “Історія – це правда, яка стає брехнею, а міф – це брехня, яка стає правдою” [12]. Одне перетікає в друге і нічого з цим, здається, не поробиш. У такому випадку говорять: казка – неправда, але в ній натяк. Однак квінтесенція цієї фрази, та й наших міркувань загалом, напевне, все ж полягає в іншому. Вповні об’єктивно, і на це звертає увагу, зокрема, уже цитований нами Роберт Траба, “сучасна реконструкція пам’яті сприяє зміцненню або веде до конкуренції між національними конструкціями ідентичності”. Саме тому конструювання політики пам’яті має ґрунтуватися не на міфотворчості і неприйнятті іншої точки зору, а на максимально можливому дослідженні всієї складності і тонкості історичних процесів, особливо тих, які стосуються часто дуже суперечливого спільного минулого. Такий висновок, на нашу думку, справедливий як для українського і польського сучасних дискурсів колективної пам’яті, так і для вивчення “війн пам’яті” в рамках яких би то не було інших історичних дослідницьких проєктів.

Стосовно України і Республіки Польща, українського і польського суспільств треба насамкінець відзначити, що спільна історія залишила нам складну, суперечливу, запутану і, відповідно, нерідко по-різному витлумачувану минувшину. Ніхто не знає, скільки треба ще зробити кроків назустріч для мінімізації, вже не кажучи повного усунення, що, напевне, неможливе в сучасних історичних реаліях, її деструктивного впливу на наші спільноти і українсько-польські відносини загалом. Важливо, що базові засади, політична і наукова платформа для цього створені, наповнені на цей час значним конструктивним доробком, що може і повинно слугувати Польщі “реконструкції пам’яті” на засадах ретельного і разом з тим толерантного дослідження спільного історичного минулого, його вписування не тільки в національні контексти, але й у загальноєвропейський і цивілізаційний процеси.

Список використаних джерел

1. Указ Президента України № 46/2010 “Про присвоєння С.Бандері звання Герой України” // Електронний ресурс [доступ 23.05.2010]: <http://www.president.gov.ua/documents/10353.html>. Повний текст резолюції Європарламенту доступний під адресою: <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//TEXT+TA+P7-TA-2010-0035+0+DOC+XML+V0//PL>
2. Ющенко написав Бузеку лист про Бандеру // Електронний ресурс, інтернет-портал “zaxid.net” [доступ 24.05.2010]: <http://www.zaxid.net/newsua/2010/3/25/135901/>
3. *Варишав* вважає присвоєння С.Бандері звання героя України внутрішньою справою Києва, – маршал сенату Польщі // Електронний ресурс, інтернет-портал “ukrohliad” [доступ 23.05.2010]: <http://www.ukrohliad.org/news.php/news/2331>
4. Траба Р. “Другий бік пам’яті”. Історичні досвіди та їхнє пам’ятання в Центрально-Східній Європі / Роберт Траба // Україна модерна. – 2009. – № 4 (15). Пам’ять як поле змагань. – С. 53–62.
5. *Surmacz B.* Współczesne stosunki polsko-ukraińskie. Politiologiczna analiza traktatu o dobrym sąsiedztwie / Beata Surmacz. – Lublin:

UMCS, 2002. 6. *Нора П.* Расстройство исторической идентичности / Пьер Нора // История, историки и власть: Международный круглый стол, Москва, 2 февраля 2010 г. Материалы к дискуссии. – М.: РАН, 2010. – С. 5. 7. *Olszański T. A.* Polityka historyczna Juszczenki – próba podsumowania / Tadeusz A. Olszański // Электронный ресурс [доступ 23.05.2010]: <http://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/tydzien-na-wschodzie/2010-01-27/polityka-historyczna-juszczenki-proba-podsumowania>. 8. *Смоляр А.* Пам'ять і політика / Александр Смоляр // Україна модерна. – 2009. – № 4 (15). Пам'ять як поле змагань. – С. 82. 9. *Варишава* вважає присвоєння С. Бандері звання героя України внутрішньою справою Києва, – маршал сенату Польщі // Електронний ресурс, інтернет-портал “ukrpohliad” [доступ 23.05.2010]: <http://www.ukrpohliad.org/news.php/news/2331>; *Залевські П.* Якщо Україна думає про членство в Євросоюзі, вона повинна переглянути роль Бандери в історії / П. Залевські // Електронний ресурс, інтернет-портал “zn.ua” [доступ 24.05.2010]: <http://www.zn.ua/1000/1550/68817/> 10. *Комментарий* Департамента інформації и печати МИД России в связи с указом Президента Украины В.А.Ющенко о награждении С. Бандеры орденом Героя Украины // Электронный ресурс, интернет-сторінка МЗС РФ “mid.ru” [доступ 23.05.2010]: http://www.mid.ru/Вгp_4.nsf/arh/F88FF565473613ADC32576B7002B6295?OpenDocument. 11. *Траба Р.* “Другий бік пам'яті”. Історичні досвіди та їхнє пам'ятання в Центрально-Східній Європі / Роберт Траба // Україна модерна. – 2009. – № 4 (15). Пам'ять як поле змагань. – С. 56. 12. *Шаповал Ю.* Політика пам'яті в сучасній Україні: Доповідь на Міжнародній науковій конференції “Геополітика, примирення та пам'ять”, Київ, 4–6 грудня 2008 р. / Юрій Шаповал // Електронний ресурс, maidan.org.ua [доступ 24.05.2010]: <http://khp.org.index.php?id=1230112797>

Сергей Троян

“СОВРЕМЕННАЯ РЕКОНСТРУКЦИЯ ПАМЯТИ”: УКРАИНСКО-ПОЛЬСКИЕ ОТНОШЕНИЯ В ФОРМАТЕ ИСТОРИЧЕСКОЙ ПОЛИТИКИ

Научная стаття посвящена компаративному анализу дискурса современных политик памяти в Украине и Республике Польша.

Ключевые слова: коллективная память, историческая политика, идентичность, исторический дискурс, Украина, Республика Польша.

Serhiy Troyan

“RECONSTRUCTION OF MODERN MEMORY”: UKRAINIAN-POLISH RELATIONS IN HISTORICAL POLICY FORMAT

The scientific article is devoted to comparative analysis of modern political discourse memory in Ukraine and Poland.

Key words: collective memory, historical policy, identity, historical discourse, Ukraine, Poland.